

مطالعه تطبیقی معیار قابلیت پیش‌بینی ضرر در حقوق ایران و انگلستان

محسن جعفری بهزاد کلانی* - دکتر حمید ابهری**

چکیده:

مطابق قواعد حاکم بر مسئولیت مدنی، شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر نقش اساسی در جبران خسارت دارد و این موضوع در مسئولیت قراردادی و نیز قهری صادق است؛ اما در خصوص معیار حاکم بر این شرط، نصّ روشنی وجود ندارد که آیا معیار شخصی ملاک است یا معیار عرفی و نوعی؟ در معیار شخصی صرفاً وضعیت خواننده در نظر گرفته می‌شود و به این موضوع که آیا عادتاً برای سایر اشخاص قابل پیش‌بینی است، اعتنا نمی‌شود ولی در معیار نوعی فارغ از آنچه که در اندیشه خواننده بوده است، عرف ملاک عمل خواهد بود. در این مقاله که به مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و انگلستان می‌پردازد، با بررسی آراء و عقاید حقوق‌دانان و فقهای امامیه و نیز تحلیل مواد قانونی مرتبط، با جمع این دو معیار، معیار دآوری را در مسئولیت قراردادی و قهری انسان متعارفی که جایگزین خواننده می‌شود و از اوضاع و احوال آگاه است، معرفی نموده‌ایم. نظر به وجود این شرط در مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی در حقوق انگلستان، مطالعه تطبیقی این موضوع سودمند می‌باشد.

کلیدواژه‌ها:

مسئولیت قراردادی، مسئولیت قهری، قابلیت پیش‌بینی ضرر، معیار شخصی، معیار نوعی.

* عضو هیئت‌علمی گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، ایران، نویسنده مسئول

Email: jafari.isu81@yahoo.com

** استاد گروه حقوق خصوصی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه مازندران

Email: hamid.abhary@gmail.com

مقدمه

مسئولیت مدنی به معنای اعم شامل مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی است که موضوع اصلی آن جبران زیان ناروا می‌باشد. زیان ناروا مطابق قواعد حاکم بر مسئولیت مدنی باید اولاً مسلم و قطعی باشد؛ ثانیاً مستقیم و بلاواسطه باشد؛ ثالثاً جبران نشده باشد و رابعاً قابل پیش‌بینی باشد. در خصوص قید چهارم گفتگو بسیار است. در مسئولیت قراردادی در جستجو از نص صریحی که این شرط را برای مطالبه خسارت بیان کرده باشد، در حقوق ایران نمی‌توان چنین نصی یافت. لذا با مراجعه به عموم و اطلاق بعضی مواد و نیز جمع آنها با مواد دیگر می‌توان چنین شرطی را معتبر دانست.^۱

نظر اساتید حقوق نیز بر این است که در مسئولیت قراردادی باید ضرر پیش‌بینی شده باشد.^۲

در حقوق انگلستان نیز همانند نظام حقوقی رومی - ژرمنی، وجود این شرط در ایجاد مسئولیت قراردادی لازم و ضروری است.^۳ در این نظام حقوقی، به تبعیت از قاعده «دوری زیان»^۴ ضرر پیش‌بینی‌ناپذیر را با توجه به دور افتادن از خطای خواننده و نیز از هم گسسته شدن پیوند اعتباری آن دو، قابل جبران نمی‌شمارند.

در مسئولیت غیرقراردادی نیز با وجود مباحث فراوان، با مبنا قرار دادن عرف و لحاظ این نکته که در دید عرف آنچه برحسب سیر طبیعی و متعارف امور از خطای شخص به بار می‌آید

۱. مواد ۲۲۱ قانون مدنی، ۲۲۵ قانون مدنی، ۲۲۹ قانون مدنی، جمع ماده ۲۳۰ با ۲۲۱ و ۲۲۵ قانون مدنی مبین شرط مذکور می‌باشند. همچنین ماده ۳۷۹ ق.ت، ۳۸۶ ق.ت، و نیز ۳۸۷ ق.ت، نیز قابل توجه می‌باشند.

۲. برخی اساتید با ارائه این استدلال که در قراردادها، متعهد مسئول خساراتی است که برحسب سیر متعارف از عهدشکنی حاصل می‌شود و هر دو طرف انتظار آن را دارند، لزوم این پیش‌بینی را تبیین می‌نماید. ناصر کاتوزیان، *حقوق مدنی قواعد عمومی قراردادها* (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳)، جلد ۴، ۲۵۶. همچنین برخی دیگر از حقوق‌دانان در این خصوص با تحلیل ماده ۲۲۹ ق.م. بیان می‌دارند که مراد از حادثه‌ای که رفع آن خارج از حیطه اقتدار باشد، حادثه‌ای است که پیش‌بینی آن خارج از حیطه اقتدار متعهد است. مهدی شهیدی، *آثار قراردادها و تعهدات* (تهران: مجمع مجد، ۱۳۹۳)، ۲۳۶.

۳. در رأی مشهور قاضی آلدerson (Alderson) در دعوی (Hadley v. Baxendale 1854) آمده است: «هنگامی که دو شخص قراردادی می‌بندند اما یکی از آنها نقض عهد می‌کند خسارتی که طرف مقابل برای این عهدشکنی مطالبه می‌کند ناشی از زبانی است که برحسب جریان متعارف امور از نقض عهد به وجود آمده است و نیز به گونه متعارف هنگام انعقاد قرارداد به عنوان یکی از نتایج محتمل عهدشکنی به آن نگریسته می‌شود». به نقل از:

Sir John Smith, *Smith and Thomas: A Casebook on Contract* (London: Sweet & Maxwell, 2000), 58.

4. Remoteness of Damage.

منسوب به اوست و آنچه را حادثه‌ای نامنتظر یا شرایط ویژه‌ای که شخص از آن آگاه نیست ایجاد می‌کند، عرف ناشی از فعل مرتکب نمی‌داند، این قاعده قابل‌پذیرش است. برخی از مواد قانون مجازات اسلامی نیز به‌صورت ضمنی به این شرط اشاره دارند.^۵

همچنین در نظام حقوقی انگلستان، قابلیت پیش‌بینی ضرر در مسئولیت غیرقراردادی موردتوجه بوده است که در ادامه با طرح نمونه‌هایی از رویه قضایی آن به این موضوع اشاره خواهیم داشت.

آنچه در این مقاله به روش توصیفی، تحلیلی به آن خواهیم پرداخت، معیار قابلیت پیش‌بینی ضرر است که علاوه بر فقدان نص قانونی صریح و گویا، تاکنون در حقوق ایران به‌صورت مستقل بحث و بررسی نشده است. در واقع سؤال این است که ملاک و معیار تعیین و تشخیص زبان پیش‌بینی‌پذیر چیست؟ آیا پیش‌بینی مدیون، لازم است یا پیش‌بینی شخص متعارف کافی می‌باشد؟

هرکدام از این دو عقیده مبتنی بر نظریات شخصی و یا نوعی بودن معیار قابلیت پیش‌بینی ضرر می‌باشد. با مبنا قرار دادن معیار شخصی، ممکن است با خساراتی مواجه شویم که با وجود قابلیت پیش‌بینی آنها در عرف، برای شخص مدیون قابل پیش‌بینی نبوده و لذا بلاجبران باقی بمانند. از آن سو با ملاک عمل قرار دادن معیار نوعی، ممکن است از ویژگی‌های شخصی مدیون غافل مانده و من غیر حق تکلیفی برعهده او نهاده شود؛ بنابراین ملاحظه می‌شود که ارائه معیار و نیز مصون ماندن از آثار مشکل‌آفرین فوق، تعمق بیشتری را می‌طلبد.

برای نیل به پاسخ مناسب، در بخش نخست مقاله، این سؤال را در مسئولیت قراردادی و در بخش دوم در مسئولیت غیرقراردادی، با مطالعه تطبیقی در نظام حقوقی انگلستان بررسی می‌نماییم و در نهایت نتایج حاصل از پژوهش ارائه خواهد شد.

۱- معیار تشخیص در مسئولیت قراردادی

همان‌گونه که بیان نمودیم در مسئولیت قراردادی، حکم صریحی در قانون مدنی در خصوص لزوم پیش‌بینی زبان وجود ندارد. لکن شرط مذکور را از مواد ۳۷۹ و ۳۸۶ قانون تجارت، بند ۲

۵. نک: مواد ۵۱۸، ۵۱۹ و ۵۲۲ قانون مجازات اسلامی.

ماده ۵۵ قانون دریایی، ماده ۶۱۴ قانون مدنی در مورد ودیعه و ماده ۴ تصویب‌نامه مربوط به تأسیس انبارهای عمومی، استنباط نموده‌اند.^۶

اساتید حقوق از بند اخیر ماده ۲۲۱ قانون مدنی که به صورت قید بیان شده است^۷، این‌گونه نتیجه گرفته‌اند که مسئولیت قراردادی محدود به ضررهایی است که قابل پیش‌بینی و در قلمرو انتظار دو طرف باشد.^۸ لذا در صورت نقض عهد، تنها خسارتی که پیش‌بینی شده باشد قابل مطالبه است.

برخی دیگر از اساتید با بیان این مطلب که مراد از تصریح طرفین عقد به جبران خسارت در ماده ۲۲۱، تبیین علت حقوقی ایجاد مسئولیت قراردادی بوده است نه بیان شرایط و اوصاف این مسئولیت، نتیجه گرفته‌اند که این ماده به‌تنهایی دلالتی به قاعده پیش‌بینی‌پذیری زیان در مسئولیت قراردادی ندارد.^۹

اما فارغ از این اختلاف‌نظرها که در توجیه شرط قابلیت پیش‌بینی خسارت و برداشت آن از ماده ۲۲۱ قانون مدنی است، برخی حقوق‌دانان در خصوص معیار در مسئولیت قراردادی، با مبنا قرار دادن رابطه سببیت اعتقاد دارند که خسارت ناشی از تخلف (عدم انجام یا تأخیر در انجام) و نیز کمیّت و کیفیت آن، باید به‌وسیله متعهد، به هنگام تشکیل قرارداد در حدود متعارف و معقول پیش‌بینی شود، در غیر این صورت نمی‌توان متعهد را ملزم به جبران آن دانست.^{۱۰} برخی دیگر از اساتید نیز مبنای قابلیت پیش‌بینی خسارت را قبح عقاب بلابیان عنوان نموده و معتقدند اگر طرف قرارداد با آگاهی از نتیجه نامتعارف از اجرای بهنگام آن خودداری کند، مسئول است.^{۱۱}

۶. مجید غمامی، *قابلیت پیش‌بینی ضرر در مسئولیت مدنی* (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۸)، ۶۵-۶۲.
 ۷. ماده ۲۲۱ قانون مدنی: «اگر کسی تعهد اقدام به امری را بکند یا تعهد نماید که از انجام امری خودداری کند، در صورت تخلف مسئول خسارت طرف مقابل است، مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده و یا تعهد، عرفاً به منزله تصریح باشد و یا برحسب قانون، موجب ضمان باشد.»
 ۸. کاتوزیان، *حقوق مدنی قواعد عمومی قراردادها*، پیشین، ۲۵۷؛ عبدالحمید امیری قائم‌مقامی، *حقوق تعهدات* (تهران: میزان، ۱۳۷۸)، ۲۴۶.
 ۹. غمامی، پیشین، ۵۸.
 ۱۰. شهیدی، پیشین، ۸۰.
 ۱۱. کاتوزیان، *حقوق مدنی قواعد عمومی قراردادها*، پیشین، ۲۵۲.

همچنین برخی دیگر از اساتید بدون اینکه در خصوص مبنا و مستندات لزوم وجود چنین شرطی اظهار نظر نمایند، فقط اعلام نمودند که معیار قابل پیش‌بینی بودن، یک معیار نوعی است، یعنی در این موارد باید متعهد را به‌عنوان یک انسان عاقل متعارف در نظر بگیریم.^{۱۲}

در تأیید نظرات فوق که معیار قابلیت پیش‌بینی خسارت را نوعی معرفی می‌نماید، می‌توان این‌گونه بیان نمود که هرگاه در اثنای تنظیم قرارداد یا بعد از آن، متعهد توسط طرف دیگر از وضع ویژه آگاه شود، یقیناً مسئول خسارت ناشی از عهدشکنی خود خواهد بود و الاً ضمانی که برای چنین متعهد مدیونی در نظر گرفته می‌شود محدود به آن خسارتی است که در نگاه انسان متعارف قابل پیش‌بینی به نظر آید. به تعبیری «در قراردادها متعهد مسئول خساراتی است که برحسب سیر متعارف امور، به‌طور طبیعی از عهدشکنی حاصل می‌شود و هر دو طرف انتظار آن را دارند؛ ولی درباره مسئولین ناشی از اوضاع و احوال خاص و استثنائی آن مورد، باید بین علم و جهل متعهد به امکان ورود ضرر تفاوت گذارد.»^{۱۳}

تأمل در ماده ۲۲۱ ق.م. که یکی از مهم‌ترین مواد قانونی در مسئله مورد بحث می‌باشد نیز این نتیجه را به دنبال دارد که مسئولیت مدیون عهدشکن منوط و محدود به خساراتی است که هنگام انعقاد قرارداد پیش‌بینی شده است که البته ضابطه و معیار این پیش‌بینی، معیاری شخصی نیست، چراکه این معیار به‌تنهایی کارساز نمی‌باشد و ممکن است با وجود عدم پیش‌بینی مدیون، زیان وارد شده قابلیت پیش‌بینی عرفی داشته باشد. لذا مسئولیت کماکان به عهده مدیون کاهل خواهد بود.

حقوق دانان نیز در این خصوص به وضع قاعده پرداخته و عنوان نموده‌اند: «در این قاعده که زبان‌های دور از انتظار و پیش‌بینی دو طرف که به اسباب نامتعارف و ویژه دعوا بستگی دارد، در قلمرو مسئولیت قراردادی قرار نمی‌گیرد، تردید نباید کرد.»^{۱۴}

عده‌ای از نویسندگان حقوق که رابطه سببیت را مبنای منتخب خود در خصوص شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر می‌دانند و خسارت قابل پیش‌بینی را نیز در واقع ضرر مستقیم به شمار نمی‌آورند، این‌گونه بیان می‌دارند که: «ضرر قابل پیش‌بینی تنها ضرری است که می‌توان آن

۱۲. محمدجعفر جعفری لنگرودی، دوره حقوق مدنی: حقوق تعهدات (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۸)، ۳۹۹.

۱۳. کاتوزیان، حقوق مدنی قواعد عمومی قراردادها، پیشین، ۲۵۶.

۱۴. همان، ۲۵۷.

را به نقض عهد منسوب کرد و ضرری که به‌طور متعارف قابل پیش‌بینی نباشد عرفاً به تقصیر متعهد منتسب نیست.^{۱۵}

لذا در مسئولیت‌های قراردادی مسئولیت عهدشکن تنها متوجه خساراتی خواهد بود که برای او و یا برای انسان متعارف مورد انتظار باشد، چراکه خسارت دور از انتظار و نامتعارف در قلمرو مسئولیت قراردادی قرار نخواهد گرفت. دادرس نیز باید با در نظر گرفتن تمامی شرایط خاص زمان تنظیم قرارداد و قضاوت عرف، تعیین نماید که آیا یک انسان متعارف که از جهت آگاهی و توانایی با متعهد مدیون یکسان است، توانایی پیش‌بینی خسارت مورد ادعا را دارد یا خیر؟ به تعبیر برخی حقوق‌دانان «ضرر پیش‌بینی‌نشده در صورتی از قلمرو مسئولیت مرتکب خارج می‌شود که در دید عرف نامنتظر و مربوط به حادثه ناگهانی باشد و کافی نیست که خواننده در اثر کاهلی یا عدم آگاهی آن را دور از احتمال بداند، به‌بیان‌دیگر، معیار تمییز ضرر پیش‌بینی‌نشده داوری انسانی آگاه و متعارف در شرایطی است که حادثه رخ داده.»^{۱۶}

اما در خصوص موضوع پیش‌بینی خسارت در حقوق انگلستان باید عنوان نمود که این مسئله در ذیل عنوان «دوری خسارت»^{۱۷} بحث می‌گردد. دوری یا بعید بودن خسارت که از ایجاد مسئولیت و به تبع آن جبران خسارت جلوگیری به عمل می‌آورد بحثی است که مختص به نظام حقوقی کامن‌لا می‌باشد. در نظام‌های حقوقی رومی - ژرمنی برای جبران خسارت شروطی مانند قطعی بودن، مستقیم بودن، جبران‌نشده بودن و نیز قابلیت پیش‌بینی زیان لازم بوده و به موضوع دور بودن خسارت اشاره‌ای نشده است. بر اساس قاعده دوری خسارت، خواهان‌ها نمی‌توانند در رابطه با ضرری که از نتیجه نقض قرارداد توسط خواننده خیلی دور و بعید است، خسارت دریافت نمایند. به تعبیر دیگر، خسارات باید قابل انتساب به متعهد ناقص باشند.^{۱۸}

بنابراین آنچه که در این قاعده مطرح می‌باشد آن است که خواننده دعوای مسئولیت نسبت به خساراتی که از نقض عهد «دور» هستند، مسئولیتی ندارد. مراد از دوری خسارت، فاصله زمانی یا مکانی آن از عمل خواننده نیست، بلکه مقصود این است که ورود خسارت از دیدگاه طرفین قرارداد به‌طور متعارف بعید می‌باشد یا خیر.^{۱۹}

۱۵. ابراهیم تقی‌زاده و احمدعلی هاشمی، مسئولیت مدنی ضمان قهری (تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۱)، ۷۶.

۱۶. ناصر کاتوزیان، الزام‌های خارج از قرارداد ضمان قهری (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶)، ۳۰۱.

17. Remoteness of Damage.

18. Richard Stone, *Contract Law Q & A (Questions and Answers)* (London: Cavendish, 2005), 211.

19. Guenter Treitel, *The Law of Contract* (London: Sweet & Maxwell, 2003), 854.

ملاک زمان علم متعاقدين از نتایج نقض قرارداد که معیار شناسایی بعید بودن آن می‌باشد، هنگام انعقاد قرارداد است، زیرا با آگاهی از چنین نتایجی در زمان انعقاد، ممکن است طرفین در تنظیم مفاد قرارداد خود به‌گونه‌ای دیگر عمل کنند؛ برای مثال بهای آن را افزایش داده یا شرط عدم مسئولیت بگنجانند یا خطرات احتمالی را بیمه نمایند و یا به‌طور کلی از انشای این قرارداد صرف‌نظر کنند.^{۲۰}

براین اساس، معیار ارزیابی خسارت از نگاه بعید بودن زیان، همان قابلیت پیش‌بینی متعارف است و باید دید که آیا ورود ضرر مورد ادعا هنگام قرارداد به‌طور متعارف در ذهن متعاقدين خطور نموده است یا خیر.

معیار پیش‌بینی‌پذیری متعارف زیان در حقوق انگلستان، نخستین بار در دعوی «هادلی و باکسندال»^{۲۱} مطرح شده است. در دعوی مذکور میله آسیاب می‌شکند و آسیابان آن را به شخصی می‌سپارد تا فردای آن روز به دهکده مجاور برود و آن را تعمیر کند. لیکن شخص مذکور در اجرای تعهد خود کوتاهی نموده و تا پنج روز بعد قطعه سالم را به آسیابان برنمی‌گرداند. خواهان طرح دعوا نموده و خسارت ناشی از معطل ماندن آسیاب خود و از دست دادن منافع آن را مطالبه می‌نماید. در ابتدا دادگاه نخستین، با این استدلال که آسیابان به متصدی حمل‌ونقل اعلام نموده بود که میله شکسته متعلق به آسیاب فعال است، حکم به نفع خواهان صادر می‌کند، لیکن دادگاه پژوهش به دلیل عدم پیش‌بینی خوانده در ورود خسارت، حکم دادگاه نخستین را رد می‌نماید. دادگاه براین‌منا نتیجه‌گیری کرد که در اثر نقض قرارداد ممکن است با دو گونه زیان مواجه شویم، یک دسته زیان‌هایی که برحسب جریان عادی امور به بار می‌آیند و منسوب به عهدشکنی می‌شوند و گروه دیگر زیان‌هایی غیرعادی و نامتعارف که در نتیجه اوضاع و احوال خاص یا استثنائی روی می‌دهند. عهدشکن ممکن است به جبران هر دو زیان محکوم شود، لیکن مسئولیت او نسبت به زیان‌های گروه دوم موکول به آن است که از اوضاع و احوال استثنائی آگاه باشد.^{۲۲}

20. Richard Stone, *The Modern Law of Contract* (London: Taylor & Francis, 2009), 447.

21. *Hadley v. Baxendale*.

۲۲. غمامی، پیشین، ۳۰-۲۹.

در نظام حقوقی انگلستان عقیده عمومی حقوق‌دانان و قضات آن است که رأی هادلی و باکسندال دربردارنده قاعده قابلیت پیش‌بینی متعارف خسارت و نتایج مترتب بر آن است که از حقوق فرانسه وارد نظام کامن‌لا شده است.^{۲۳}

نتیجه رأی هادلی و باکسندال پس از چند دهه در قانون بیع کالای انگلستان مصوب ۱۹۸۳ وارد گردید. در ماده ۵۰ این قانون مقرر گردیده است که خسارت ناشی از نقض عهد فروشنده یا خریدار در صورتی جبران‌پذیر است که در اثر جریان متعارف و طبیعی وقایع به بار آمده باشد.^{۲۴}

براین اساس خسارات قابل پیش‌بینی در حقوق انگلستان، خساراتی هستند که در اثر سیر طبیعی و متعارف امور، وقوع آنها منتظر است. ملاک تعیین این قبیل خسارات نیز انسانی متعارف می‌باشد، زیرا یک انسان متعارف می‌تواند از سیر طبیعی امور انتظار نتایج متعارف را داشته باشد.

نویسندگان حقوق انگلستان، براین مبنا معتقدند که خسارات قابل پیش‌بینی به‌طور معمول ناشی از دو گونه معرفت یا آگاهی است. درواقع علم مدیون عهدشکن نسبت به زیان‌های قابل پیش‌بینی در دو فرض قابل تصور است؛ یا واقعاً نتوانسته است وقوع زیان را پیش‌بینی کند که در این صورت علم او به احتمال وقوع زیان واقعی است و یا آنکه با وجود عدم پیش‌بینی خسارت توسط وی، به دلیل پیش‌بینی‌پذیری زیان به‌وسیله انسان متعارف، عجز وی از انجام این امر پذیرفتنی نیست و آگاهی یا معرفت او نسبت به زیان‌های محتمل آینده مفروض می‌باشد. بنابراین مدیون عهدشکن درباره زیان‌هایی که به‌طور متعارف قابل

23. Arthur Linton Corbin, *Corbin on Contracts: A Comprehensive Treatise on the Working Rules of Contract Law* (St. Paul, Minn.: West Group, 1963), 1007.

علی‌رغم وجود ارتباط مذکور و تأثیر غیر قابل انکار قاعده قابلیت پیش‌بینی متعارف خسارت در حقوق فرانسه بر رأی فوق، برخی نویسندگان انگلیسی معتقدند که حقوق فرانسه تأثیری اندک در رأی دادگاه تجدیدنظر داشته، چراکه دادگاه در متن رأی خود، از اصطلاحاتی که در قانون مدنی فرانسه سابقه نداشته، استفاده نموده است. مانند آنکه به جای استفاده از واژه «قابلیت پیش‌بینی» گفته شده خسارت باید نتیجه «جریان متعارف امور» باشد.

Guenter Treitel, op.cit., 855.

همچنین تفاوتی که در نظام حقوقی فرانسه و کامن‌لا وجود دارد آن است که بر اساس بند اخیر ماده ۱۱۵۰ قانون مدنی فرانسه، تقصیر عمدی مدیون در نقض عهد، مانع از اجرای قاعده جبران‌ناپذیری خسارت‌های پیش‌بینی‌ناپذیر است، لیکن در کامن‌لا اثری از این استثناء یافت نمی‌شود و ویژگی روانی مدیون عهدشکن در تخلف از قرارداد، اثری در محدود کردن این قاعده ندارد. غمامی، پیشین، ۱۵۳.

۲۴. همان، ۳۲.

پیش‌بینی بوده‌اند معرفتی واقعی یا فرضی دارد و بر پایه همین آگاهی از وقوع زیان، مسؤل جبران آن است.^{۲۵}

در دعوایی مرتبط با این موضوع،^{۲۶} خواهان پس از مشورت با خوانده که مشاور حقوقی وی بوده، خانه را به قیمت شش هزار پوند خریداری می‌نماید. خوانده با توجه به شغلش به خواهان اطمینان می‌دهد که با خرید خانه، مالکیت وی بی‌عیب و نقص خواهد بود. پس از یک سال سکونت، خواهان تصمیم به مهاجرت به شهر مجاور و فروش منزل می‌گیرد. اولین خریدار حاضر می‌شود هفت هزار و پانصد پوند بابت خانه پول دهد اما در هنگام معامله با اطلاع از نقص در مالکیت فروشنده، اعلام می‌کند بیشتر از چهار هزار پوند نمی‌تواند پول دهد که متعاقب آن خواهان از فروش منصرف می‌شود. لذا با اقامه دعوا به طرفیت خوانده، اختلاف قیمت و نیز سود ازدست‌رفته و همچنین هزینه اقامت در هتل شهر مجاور و رفت‌وآمدها و ... را به‌عنوان خسارت مطالبه می‌نماید. دادگاه به این دلیل که احتمال وقوع هزینه‌های اضافی در اثر تقصیر خوانده در هنگام عقد قرارداد به‌طور متعارف در ذهن طرفین نمی‌گذشته و برای خوانده قابل پیش‌بینی نبوده و نمی‌توان او را نسبت به آن آگاه فرض نمود، تنها خسارت ناشی از اختلاف قیمت و سود ازدست‌رفته را پذیرفت.^{۲۷}

در پرونده‌ای دیگر،^{۲۸} خواهان کشتی خوانده را برای حمل ۳۰۰۰ تن شکر به بصره اجاره کرد. کشتی با نقص قرارداد، نه روز دیرتر به مقصد رسید. خواهان قصد داشت که شکر را در بصره به فروش برساند. این در حالی بود که به هنگام رسیدن کشتی، بازار شکر از ۳۲ پوند و ۱۰ سنت در هر تن به ۳۱ پوند و ۲ سنت در هر تن کاهش یافته بود. لذا خواهان به خواسته تفاوت قیمت به‌عنوان خسارت علیه خوانده اقامه دعوا کرد. قاضی دادگاه اظهار نمود که اگرچه خوانده نمی‌دانسته که خواهان قصد انجام چنین کاری با شکر را دارد (فروش)، اما می‌دانسته که بازاری برای شکر در بصره وجود دارد. با وجود این قاضی با این استدلال که به‌طور منطقی برای خوانده قابل پیش‌بینی نبوده که تأخیر در تحویل ممکن است ضرری در پی داشته باشد، ادعای خواهان را رد کرد. اما دادگاه تجدیدنظر این تصمیم را نقض کرد و

25. Guenter Treitel, op.cit., 855.

26. Pilkington v. Wood (1953).

27. G C Cheshire; C H S Fifoot; J F Northey, *Cheshire and Fifoot's Law of Contract* (Wellington, N.Z.: Butterworths, 1984), 590-592.

28. C Czarnikow Ltd v. Koufos (1967).

حکم داد که ضرر رسیدن به علت کاهش قیمت در بازار، زیاد بعید نیست. مجلس اعیان، به اتفاق آراء تصمیم دادگاه تجدیدنظر را تأیید نمود.^{۲۹}

۲- معیار تشخیص در مسئولیت غیر قراردادی

در مسئولیت‌های قهری نیز قانون مدنی حکم روشنی در خصوص شرایط ایجاد مسئولیت مدنی ارائه نموده است و صرفاً به بیان مواردی از قبیل غصب، اتلاف، تسبیب و استیفا پرداخته است.

لذا این پرسش مطرح است که آیا در مسئولیت‌های خارج از قرارداد نیز قابلیت پیش‌بینی ضرر از شرایط جبران آن است یا شخص مسئول هر زیانی است که وارد نموده و یا سبب ورود آن را فراهم کرده است؟ دلیل چنین پرسشی آن است که مسئولیت غیر قراردادی بر اساس اراده اشخاص نبوده و تحمیلی محسوب می‌گردد و لذا شاید ضرورتی به وجود قابلیت پیش‌بینی ضرر نباشد.

از سوی دیگر رابطه سببیت، بین فعل شخص و ضرری که قابل پیش‌بینی نبوده است، وجود نداشته و عرف آن را ناشی از فعل او نمی‌داند. همچنین اساتید ایرانی طرفدار نظریه تقصیر،^{۳۰} معتقدند کاری که مرتکب به قطع می‌داند به ورود ضرر منتهی می‌شود تقصیر عمد یا در حکم آن است و ارتکاب کاری که احتمال صدمه زدن به دیگران در آن کم‌وبیش زیاد است شایسته رفتار انسانی متعارف و آگاه نیست و تقصیر به شمار می‌آید؛ ولی انجام کاری که بنابر متعارف، زیانی به دیگری نمی‌رساند یا احتمال ورود ضرر در آن چندان ضعیف است که انسان متعارف به آن بی‌اعتنا می‌ماند، تقصیر نیست و برای مرتکب ایجاد مسئولیت نمی‌نماید. لذا قابلیت پیش‌بینی ضرر، ویژه مسئولیت‌های قراردادی نبوده و در مسئولیت‌های غیر قراردادی نیز وجود دارد.^{۳۱}

۲۹. سید مهدی حسینی مدرس و عصمت گلشنی، «طریق جبرانی پرداخت خسارت نقض تعهدات قراردادی در حقوق انگلستان و طرح آن در حقوق ایران»، *مجله دانش حقوق مدنی* ۴ (۱۳۹۲)، ۲۷.

۳۰. کاتوزیان، *الزام‌های خارج از قرارداد ضمان قهری*، پیشین، ۲۹۸.

۳۱. علامه حلی نیز به قابلیت پیش‌بینی ضرر در سببیت اشاره کرده و سبب ایجاد شده را مشروط می‌کند به «اذا كان السبب لتوقع تلک العله؛ کالحافر و فاتح راس الظرف و المکره علی الاتلاف». علامه حسن بن یوسف حلی، *قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام* (قم: مؤسسه النشر الاسلامیه، ۱۴۱۰)، ۱۹۸.

البته در قانون مجازات اسلامی نیز موادی گنجانده شده است که قابلیت پیش‌بینی خسارت و نیز معیار تشخیص آن از آنها قابل استنباط می‌باشد.

ماده ۵۱۶ مقرر می‌دارد: «هرگاه کسی چیزی را در مکانی مانند دیوار یا بالکن ملک خود که قرار دادن اشیاء در آن جایز است، قرار دهد و در اثر حوادث پیش‌بینی نشده به معبر عام و یا ملک دیگری بیفتد و موجب صدمه یا خسارت شود ضامن منتفی است مگر آنکه آن را طوری گذاشته باشد که نوعاً مستعد صدمه یا خسارت باشد.»

ماده فوق اشاره به شرط قابلیت پیش‌بینی نوعی خسارت دارد و فاعل را در غیر آن، مسئول قلمداد نمی‌نماید. برخی از فقها نیز عمل شخصی را که نوعاً قابلیت پیش‌بینی ضرر در آن وجود دارد عدوانی دانسته‌اند: «اگر شخصی ظرفی را بر روی دیوار خود قرار دهد و با سقوط ظرف جان یا مال کسی تلف شود، ضامن است به خاطر عدوان به سبب اقدام به وقوع این حادثه.»^{۳۲}

همچنین ماده ۵۱۸ مقرر می‌دارد: «هرگاه شخصی بنا یا دیواری را بر پایه محکم و با رعایت مقرراتی که در استحکام بنا و ایمنی لازم است احداث نماید لکن به علت حوادث پیش‌بینی نشده، مانند زلزله یا سیل، سقوط کند و موجب آسیب گردد، ضامن نیست و چنانچه دیوار یا بنا را به سمت ملک خود احداث نماید که اگر سقوط کند طبعاً در ملک خود، سقوط می‌کند، لکن اتفاقاً به سمت دیگری سقوط نماید و موجب آسیب گردد، ضامن نیست.»

بخش اخیر ماده فوق نیز اشاره مستقیم به قابلیت پیش‌بینی نوعی خسارت دارد؛ و اما در ماده ۵۲۱ قانون مجازات اسلامی نیز آمده است: «هرگاه شخصی در ملک خود یا مکان مجاز دیگری، آتشی روشن کند و بداند که به جایی سرایت نمی‌کند و غالباً نیز سرایت نکند لکن اتفاقاً به جایی دیگر سرایت نماید و موجب خسارت و صدمه گردد ضامن ثابت نیست و در غیر این صورت ضامن است.»

در ماده فوق مسئولیت جبران خسارت آتش‌افروز منوط به آن شده است که توان پیش‌بینی سرایت آتش به‌طور متعارف (نوعی) برای مشارالیه وجود داشته باشد در غیر این

همچنین از تعریف محقق کرکی نیز این شرط قابل استنباط است: «ایجاد ما يحصل التلف عنده لکن بعلة اخرى اذا كان السبب بما يتوقع معه علة التلف بان يكون وجودها معه كثيراً.» علی بن حسین کرکی، *جامعه المقاصد فی شرح القواعد* (قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ۱۳۷۴)، ۲۱۵.

۳۲. «لو وضع اناء علی حائله، قتل بسقوطه نفس او مال ... ضمن للعدوان بتعريضه للوقوع ...» زین‌العابدین علی ابن احمد الجعفی العاملی (شهید ثانی)، *مسالك الافهام* (قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۹)، ۳۷۴.

صورت خسارت وارد شده به دلیل عدم قابلیت پیش‌بینی، جبران‌ناپذیر است.^{۳۳} از عبارت فقها نیز این‌گونه استنباط می‌گردد که ملاک تحقق مسئولیت، رفتار غیرمتعارف و خلاف عادت عاقلان است.^{۳۴}

حتی در برخی موارد از وجود «ظن نوعی» استفاده نموده‌اند که مراد آن است که از دیدگاه عرف و عادت نتوان چنان نتیجه‌ای را گمان زد.^{۳۵}

برخی از حقوق‌دانان در مقایسه با مسئولیت‌های مبتنی بر تقصیر با مسئولیت‌های محض و مبتنی بر ایجاد خطر و اختصاص شرط قابلیت پیش‌بینی به مسئولیت‌های نوع اول، تعبیری به کار می‌برند که به معیار قابلیت پیش‌بینی اشاره مستقیم دارد: «... از انسانی متعارف و معقول بیش از این نمی‌توان انتظار داشت که از اضرار قابل پیش‌بینی احتراز کند و ضررهای دور از انتظار و اتفاقی را نباید به گناه و خطای او منسوب کرد.»^{۳۶}

با توجه به تحلیل مواد قانونی و نیز تعبیر فقها و مقایسه این مسئولیت با مسئولیت قراردادی می‌توان این‌گونه بیان نمود که معیار تمییز ضرر پیش‌بینی‌نشده، داوری انسانی آگاه و متعارف در شرایطی است که حادثه رخ داده است.^{۳۷}

همچنین برخی اساتید با توجه به آنکه در مسئولیت قهری برخلاف مسئولیت قراردادی که مسبوق به رابطه پیشینی است که قرارداد میان خواهان و خوانده آفریده است، رابطه قبلی موجود نیست و لذا از خوانده توقعی بیش از رفتار مطابق با انسان متعارف نمی‌رود، اجرای ضابطه نوعی در الزام‌های خارج از قرارداد را به طریق اولی معتبر و مدلل می‌دانند.^{۳۸}

در نظام حقوقی انگلستان نیز ضرورت پیش‌بینی خسارت در مسئولیت‌های غیرقراردادی با معیار نوعی و متعارف از دو دیدگاه مختلف موردتوجه محاکم قرار گرفته است. دیدگاه نخست،

۳۳. کاتوزیان، *الزام‌های خارج از قرارداد ضمان قهری*، پیشین، ۳۰۰.

۳۴. مرحوم صاحب جواهر می‌فرماید: «...ان النص و الفتوی علی عدمه بما جرى منها مجری افعال العقلاء فی العاده ... و ان اتفق تخلف ذلك و حصل التلف به ... بحيث یسند التلف الی فعله عاده ...» شیخ محمدحسن نجفی (صاحب جواهر)، *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام* (قم: المکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۴)، ۱۲۲.

۳۵. «لعل المراد بالظن ... ما یشتمل قضاء العاده بسرئانه ... و فی معنی ظنه ما اذا قضت العاده بسرئانه» الجبعی العاملی (شهید ثانی)، پیشین، ۱۶۷.

۳۶. کاتوزیان، *الزام‌های خارج از قرارداد ضمان قهری*، پیشین، ۳۰۱.

۳۷. همانجا؛ حمید بهرامی احمدی، *ضمان قهری مسئولیت مدنی* (تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، ۱۳۹۳)، ۲۱۶.

۳۸. غمامی، پیشین، ۱۴۰.

همان «دوری خسارت» است که بیشتر در مسئولیت قراردادی بیان نمودیم، با معیار قابلیت پیش‌بینی متعارف مطرح می‌باشد.

در رویه قضایی انگلستان، پس از آنکه در پرونده معروف ری پولمیس،^{۳۹} هیچ اعتباری برای قابلیت پیش‌بینی خسارت قائل نشد و خواننده نسبت به تمامی نتایج عمل خود مسئول قلمداد گردید،^{۴۰} در رأیی دیگر که به قاعده واگن ماند^{۴۱} معروف شد، از دیدگاه قبل عدول کرد. در پرونده اخیر، هنگام بارگیری کشتی نفت‌کش خواننده، مقداری نفت کوره به دریا ریخته و جریان آب آن را به طرف توقفگاه اختصاصی کشتی خواهان برده و در نتیجه آن صفحه هدایت کشتی به آب، به نفت آلوده می‌شود. خواهان که مشغول جوشکاری بوده، پریدن جرقه‌های جوشکاری باعث شعله‌ور شدن پنبه موجود در روی آب شده و آتش تمامی آب را فرا گرفته و به کشتی سرایت می‌نماید. دادگاه بدوی پیرو قاعده ری پولمیس دعوی خسارت خواهان را پذیرفت اما دادگاه تجدیدنظر بخشی از رأی را که ناظر به جبران خسارت ناشی از آتش‌سوزی بود، نقض کرده و در رأی خود این‌گونه استدلال نمود که عامل اصلی تعیین مسئولیت آن است که خسارت مورد مطالبه توسط یک انسان متعارف، قابل پیش‌بینی باشد. لذا به دلیل آنکه آتش‌سوزی برای خواننده به‌طور نوعی و متعارف، پیش‌بینی‌پذیر نبوده است، نمی‌توان به صرف تقصیر او را مسئول دانست. قاعده واگن ماند از آن جهت که شرط مستقیم بودن خسارت را برای مسئول دانستن خواننده کافی ندانسته و رکن قابلیت پیش‌بینی متعارف ضرر را بر ارکان رابطه بین خطای خواننده و زیان افزوده است، سبب این شده که قاعده ری پولمیس تعدیل گردد.^{۴۲}

دیدگاه دوم در خصوص قابلیت پیش‌بینی خسارت، مفهوم «تقصیر»^{۴۳} است. قاضی پولوک^{۴۴} در یکی از دعاوی،^{۴۵} در رأی خود آورده است که خواننده مسئول نتایجی که هیچ انسان متعارفی نمی‌تواند در لحظه وقوع حادثه آن را پیش‌بینی نماید، نمی‌باشد. محدوده مسئولیت به نتایج قابل پیش‌بینی محصور است و دامنه نتایج قابل پیش‌بینی نیز محدود به

39. Re Polemis (1921).

۴۰. غمامی، پیشین، ۴۲-۴۱.

41. Wagon Mound.

42. J F Clerk, W H B Lindsell, Anthony M Dugdale, and Daniel Alexander, (Barrister), *Clerk & Lindsell on Torts* (London: Sweet & Maxwell, 2000), 394.

43. Negligence.

44. Pollock.

45. Greenland v. Chaphlin (1850).

قلمرو خطر اصلی ناشی از خطا می‌باشد. همچنین مبنای تعیین زیان‌های قابل پیش‌بینی، همان مبنای تقصیر است.^{۴۶}

در حقوق انگلستان، تقصیر به معنای نادیده گرفتن تکلیف مراقبت و احتیاط نسبت به شخص یا اشخاص معین بوده است. به عبارت دیگر، هرگاه در اثر فعل خوانده شخصی که تضرر او قابل پیش‌بینی نیست، متحمل زیان شود، عمل مذکور را تقصیر نمی‌نامند. زیرا خوانده از پیش نسبت به متضرر تکلیفی به احتیاط نداشته است، لذا در قلمرو مسئولیت مدنی محدود به زیان‌های قابل پیش‌بینی می‌باشد.^{۴۷}

لذا در پیش‌بینی خسارت در نظام انگلستان، همانند حقوق ایران، معیار داوری، انسانی متعارف در همان شرایطی است که حادثه رخ داده است.

در پایان ضروری است که نکته بسیار مهمی را در تکمیل این مباحث مطرح نماییم و آن اینکه در برخی موارد ممکن است خوانده دعوا، چه در مسئولیت قراردادی و چه در مسئولیت غیرقراردادی به نحوی از انحاء امکان پیش‌بینی خساراتی را که به‌طور معمول و متعارف قابل پیش‌بینی نیستند، داشته باشد. حال اگر صرفاً بر اساس این قاعده که قواعد حقوقی برای اشخاص متعارف وضع می‌شود و معیار در قابلیت پیش‌بینی خسارت، نوعی است و تمامی استثنائات هم پیرو این قاعده می‌باشند، به مسئله بنگریم، ممکن است ضرری سنگین علیه خواهان به وجود آید.

اما باید توجه داشت، معیاری که در داوری مورد بحث قرار گرفت، انسان متعارفی است که از تمامی اطلاعات و اوضاع و احوال خوانده آگاه بوده و در واقع جایگزین او می‌شود. پس یقیناً انسان متعارف بر اساس یک سری اطلاعات فرضی خود، مبنای داوری قرار نمی‌گیرد. در نظام حقوقی انگلستان نیز این موضوع مورد اذعان قرار گرفته است.^{۴۸}

برخی از حقوق‌دانان نیز در این خصوص این‌گونه بیان می‌دارند که بر اساس تئوری حاکمیت اراده، پیش‌بینی شخص مسئول در مرحله ثبوت است که برای حکم به مسئولیت متخلف پیش‌بینی مذکور باید اثبات گردد. این اثبات با سنجش مسئله در صحنه متعارف ممکن است تحقق یابد.^{۴۹}

46. Dan B. Dobbs, Robert E. Keeton, and David G. Owen, *Prosser and Keeton on the Law of Torts* (St. Paul, Minn.: West Group, 1984), 281.

47. Winfield P.H., *Winfield and Jolowicz on Tort* (London: Sweet & Maxwell: 2006), 90.

48. G C Cheshire, op.cit., 583.

در واقع هرگاه خسارتی به صورت عادی قابل پیش‌بینی باشد، خواهان کافی است ثابت نماید که هر شخص متعارفی توان پیش‌بینی چنین زبانی را دارد حتی اگر خوانده آن را پیش‌بینی نکرده باشد. اما اگر خسارت به گونه‌ای باشد که به طور متعارف نتوان وقوع آن را حدس زد، خواهان باید آگاهی و اطلاع خوانده را از شرایط خاص که امکان پیش‌بینی را فراهم می‌نماید، ثابت کند.

نتیجه

قابلیت پیش‌بینی خسارت یکی از اوصاف ضرر و زیان قابل مطالبه در مسئولیت قراردادی و نیز قهری به شمار می‌آید. اما در تشخیص این شرط باید معیار و ضابطه‌ای مشخص ارائه نمود. مسئله‌ای که مورد بررسی قرار گرفت این است که آیا برای تحقق مسئولیت خوانده و سنجش پیش‌بینی مزبور، وضعیت شخص خوانده باید در نظر گرفته شود یا وضعیت نوعی افراد متعارف جامعه. در صورت اول هرگاه پیش‌بینی زیان به وسیله شخص وی صورت نگیرد، مسئول جبران خسارت نیست اگرچه عادتاً برای سایر اشخاص قابل پیش‌بینی باشد، ولی در صورت دوم خوانده مسئول است هر چند که خود او پیش‌بینی نکرده باشد. با بررسی مفهوم مواد قانونی مرتبط و نیز تعبیر فقها و حقوق‌دانان در حقوق ایران و نیز بررسی آرای قضایی و استدلال‌های اساتید حقوق در حقوق انگلستان، این ضابطه را ارائه نمودیم که معیار قابلیت پیش‌بینی، نوعی است ولی در داوری، انسانی متعارف که جایگزین خوانده می‌شود و از تمامی اطلاعات وی و اوضاع و احوال قضیه آگاه است، ملاک و معیار خواهد بود. بنابراین با حصول پاسخ به پرسش اصلی این پژوهش، ارائه نصّ قانونی دقیق و گویا در جهت تبیین امر ضروری به نظر می‌آید. پیشنهاد می‌شود با توجه به عدم بیان شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر در جبران خسارت توسط قانون‌گذار، ضمن بیان این شرط در قانون مدنی و در قسمت عقود و معاملات و الزامات، به معیار «شخص متعارف در شرایط مدیون» نیز تصریح گردد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- امامی، سید حسن. *حقوق مدنی*. جلد ۳. تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۶.
- امیری قائم مقامی، عبدالحمید. *حقوق تعهدات*. جلد ۱ و ۲. تهران: میزان، ۱۳۷۸.
- بهرامی احمدی، حمید. *ضمان قهری مسئولیت مدنی*. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۳.
- تقی زاده، ابراهیم و احمدعلی هاشمی. *مسئولیت مدنی (ضمان قهری)*. تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۲.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. *دوره حقوق مدنی: حقوق تعهدات*. جلد ۱. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.
- حسینی مدرس، سید مهدی و عصمت گلشنی. «طریق جبرانی پرداخت خسارت نقض تعهدات قراردادی در حقوق انگلستان و طرح آن در حقوق ایران». *مجله دانش حقوق مدنی* ۴ (۱۳۹۲): ۳۹-۲۷.
- شهیدی، مهدی. *آثار قراردادها و تعهدات*. تهران: مجمع مجد، ۱۳۹۳.
- غمامی، مجید. *قابلیت پیش بینی ضرر در مسئولیت مدنی*. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۸.
- کاتوزیان، ناصر. *الزامهای خارج از قرارداد ضمان قهری*. جلد ۱. تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا، ۱۳۸۶.
- کاتوزیان، ناصر. *حقوق مدنی قواعد عمومی قراردادها*. جلد ۴. تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا، ۱۳۸۳.

ب) منابع عربی

- الجبیعی العاملی، زین العابدین علی ابن احمد (شهید ثانی). *مسالك الافهام*. جلد ۱۲ و ۱۵. قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۹.
- حلی، علامه حسن بن یوسف. *قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام*. جلد ۱. قم: مؤسسه النشر الاسلامیه، ۱۴۱۰.
- محقق کرکی، علی بن حسین. *جامعه المقاصه فی شرح القواعد*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۳۷۴.
- نجفی، شیخ محمدحسن (صاحب جواهر). *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*. جلد ۳۷ و ۴۳. قم: المکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۴.

ج) منابع انگلیسی

Cheshire, G C, C H S Fifoot & J F Northey. *Cheshire and Fifoot's Law of Contract*. Wellington, N.Z.: Butterworths, 1984.

Clerk, J F, W H B Lindsell, Anthony M Dugdale, and Daniel Alexander, (Barrister). *Clerk & Lindsell on Torts*. London: Sweet & Maxwell, 2000.

Corbin, Arthur Linton. *Corbin on Contracts: A Comprehensive Treatise on the Working Rules of Contract Law*. St. Paul, Minn.: West Group, 1963.

Dobbs, Dan B. (Author), Robert E. Keeton (Author), David G. Owen (Author), and W. Page Keeton (Editor). *Prosser and Keeton on the Law of Torts*. St. Paul, Minn.: West Group, 1984.

Smith, Sir John. *Smith and Thomas: A Casebook on Contract*. London: Sweet & Maxwell, 2000.

Stone, Richard. *Contract Law Q & A (Questions and Answers)*. London: Cavendish, 2005.

Stone, Richard. *The Modern Law of Contract*. 18th Ed. London: Taylor & Francis, 2009.

Treitel, Guenter. *The Law of Contract*. 11th Ed. London: Sweet & Maxwell, 2003.

Winfield, P.H. (Percy Henry). *Winfield and Jolowicz on Tort*. 17th Ed. London: Sweet & Maxwell, 2006.